

Zwarte Stern terug in de Utrechtse Venen

De zwarte stern kwam voorheen algemeen voor maar is zowel in Europa als in de Noord-Amerika in de periode tot 1980 zeer sterk achteruitgegaan. Na 1980 zijn de aantallen van de soort gestabiliseerd maar op een veel lager niveau. In Noordwest-Utrecht was de zwarte stern van oudsher een algemene broedvogel, maar ook hier was een achteruitgang te zien. De oprichting van Agrarische natuurvereniging (ANV) 'de Utrechtse Venen' in 1998 maakte het mogelijk om op een gestructureerde manier te gaan werken aan verbetering van de leefomstandigheden van zwarte sterns in de provincie Utrecht.

— Leen Heemskerk (ANV de Utrechtse Venen)

> DE ZWARTE STERN BROEDT op het hele noordelijk halfrond in zoetwater-wetlands en overwintert op zee, die van ons voor de kust van Ghana tot en met Namibië. In Nederland staat de zwarte stern op de rode en blauwe lijst van bedreigde soorten. Op de rode lijst omdat de soort in de afgelopen decennia meer dan 50% is afgenomen. Op de blauwe lijst omdat Nederland een Europese verantwoordelijkheid heeft bij de bescherming. Ongeveer tweederde van Noordwest-Europese populatie zwarte sterns broedt in ons land.

Als oorzaken voor de achteruitgang van de zwarte stern worden ondermeer genoemd: ontwatering en versnippering van het habitat, afname van de diversiteit van het beschikbaar voedsel, verzuring en vervuiling van het milieu, verslechterde waterkwaliteit, verbossing en verruiging van het leefgebied, afname geschikte nestgelegenheid, predatie, verstoring en – niet te vergeten – een verslechtering van de situatie in het overwinteringsgebied waar ze acht maanden per jaar verblijven. Een veelheid aan factoren hebben geleid tot een sterke achteruitgang van de populaties in Nederland.

Typische plattelandsvogel

De zwarte stern is een vogel van het overgangsgedrag van open water naar gesloten moeras met droger insectenrijk gras- en/of akkerland dichtbij. Het is een soort die karakteristiek is voor een waterrijk kleinschalig open landschap dat actief wordt beheerd. Een landschap dat als het ware een tegenhanger is van het kleinschalige cultuurlandschap (coulissenlandschap) zoals men dit tegenkomt in het oosten en zuiden van ons land.

Zwarte sterns broeden semi-koloniaal in kolonies van twee tot vijftien à twintig paar. De kolonies liggen dicht bij elkaar en in het foerageergebied is er tussen territoria veel overlap. Een biotoop voor zwarte sterns moet een redelijke omvang hebben om dat broeden in clusters mogelijk te maken. Versterking van de populatie maakt de meeste kans in de buurt van plekken waar ze al voorkomen. Kleine elementen in de vorm van krabbenscheersloten, insectenrijke kruidenhoekjes en dergelijke leveren zeker een bijdrage aan het behoud van de zwarte stern, maar alleen als ze liggen in een groter gebied dat een eenheid vormt en in z'n geheel geschikt is. Het centraal stellen van

foto Gerrit Hiemstra

de agrarische functie is een waarborg voor het bewaren van die eenheid. De zwarte stern is een typische plattelandsvogel.

Zwarte sterns in Utrecht

In het noordwesten van Utrecht ligt deelgebied Demmerik. Hier worden zwarte sterns al sinds 1982 geteld en vanaf 1984 opgenomen als onderdeel van het SOVON-monitoringprogramma. De methodiek om door middel van alarmtellingen het broedsucces bij grutto's te bepalen, bleek in iets aangepaste vorm ook toepasbaar te zijn voor zwarte sterns. In 1995 is dit voor het eerst toegepast in Demmerik. Het resultaat was onthutsend! Met maar 31% legseloverleving en een broedsucces van 0,4 jongen vliegvlug per broedpaar. In 1996 is door Beintema onderzoek gedaan naar de oorzaken, met als conclusie dat (te) veel nesten verloren gaan door inferieur nestsubstraat en doordat (te) veel pullen verhongeren door geringe variatie in voedselaanbod.

Onder de vlag van de ANV de Utrechtse Venen werd in 1998 een projectgroep gestart met een werkprogramma bestaande uit drie maatregelen:

foto Gerrit Hiemstra

- Verbeteren van de nestgelegenheid door het uitleggen van vlotjes
- Er voor zorgen dat geen verstoring plaatsvindt gedurende de broedtijd
- Verbeteren van de voedselsituatie in de periode met jongen

Streefdoel was een legseloverleving van 90%, een broedsucces van 1,8 jong vliegvlug per broedpaar en tien broedparen per honderd hectare in geschikt gebied. Een gebied is geschikt bij aanwezigheid van ongeveer vijftwintig ha foerageergebied in de vorm van sloten en oevers binnen een straal van circa een kilometer van de nesten. Met de kennis van nu weten we dat de doelstellingen te ambitieus zijn geweest. Veel meer dan een gemiddelde legseloverleving van 80% lijkt niet haalbaar en gemiddeld 1,0 jong vliegvlug per broedpaar is onvoldoende, maar 1,8 is te hoog gegrepen. Wel blijft als haalbaar over in geschikt gebied tien broedparen per honderd hectare.

Telde De Utrechtse Venen in de jaren 1968-1970 zo'n 185 broedparen, in 1990-1996 waren er daar nog zo'n 70 van over. Door inzet van agrariërs was in 2011 dat aantal weer terug op 211 broed-

paren. Een groeiprestatie van formaat als je weet dat in West-Europa het aantal broedparen de afgelopen dertig jaar gelijk is gebleven.

Succes door draagvlak

De basis voor dit succes is draagvlak geweest, gerealiseerd door onderdeel te zijn van de ANV de Utrechtse Venen, dat zorgde voor een platform voor communicatie met deelnemende boeren. Verder droeg de monitoring van resultaten, waarmee we ons project bekendheid konden geven, bij aan het succes. Vanaf de oprichting is in elke nieuwsuiting aandacht geweest voor ons project.

Werken onder de vlag van ANV de Utrechtse Venen heeft als gevolg dat haalbaarheid en realisme centraal staat bij realisatie van beschermingsmaatregelen. We hebben het dan over afdoende vergoedingen voor werkzaamheden die de beschermingsmaatregelen met zich meebrengen en inpassing in de bedrijfsvoering, maar ook over het gewoon nemen van beschermingsmaatregelen als iets dat hoort bij een reguliere duurzame bedrijfsvoering. Cruciaal voor het succes was ook de bijdrage van de provincie Utrecht, die er vanaf het eer-

ste initiatief vertrouwen in heeft gehad en het project financieel ondersteunde. Ook buiten de vereniging is veel aandacht gekomen voor de zwarte stern, zich uitend in een (foto)tentoonstelling, lezingen, cursussen monitoring, excursies en aandacht voor de soort in lokale media. Dit alles is in gang gezet door vrijwilligers. Mede doordat je de zwarte stern in de broedtijd overal kunt waarnemen, is het geworden tot een icoon voor agrarisch Noordwest-Utrecht.

Vlotjes als veilige broedplaats

Het verschaffen van stabiele en veilige broedplaatsen door het uitleggen van vlotjes bleek de oplossing voor het verbeteren van de legseloverleving en dat ging heel snel. In 1996 werden er voor het eerst een tiental uitgelegd en al in 1999 broedde nagenoeg de gehele populatie in deelgebied Demmerik-Donkereind op vlotjes. Parallel daaraan nam de legseloverleving toe van 31% naar 81%, de gemiddelde legseloverleving op vlotjes. Op natuurnesten is de legseloverleving gemiddeld 50 à 60%. Verslechtering van het broedsucces door toename van predatie en minder beschikbaar voedsel kan met de hogere legseloverleving deels worden gecompenseerd.

Nestvlotje uit 1996; type 'Meubelstukje'.

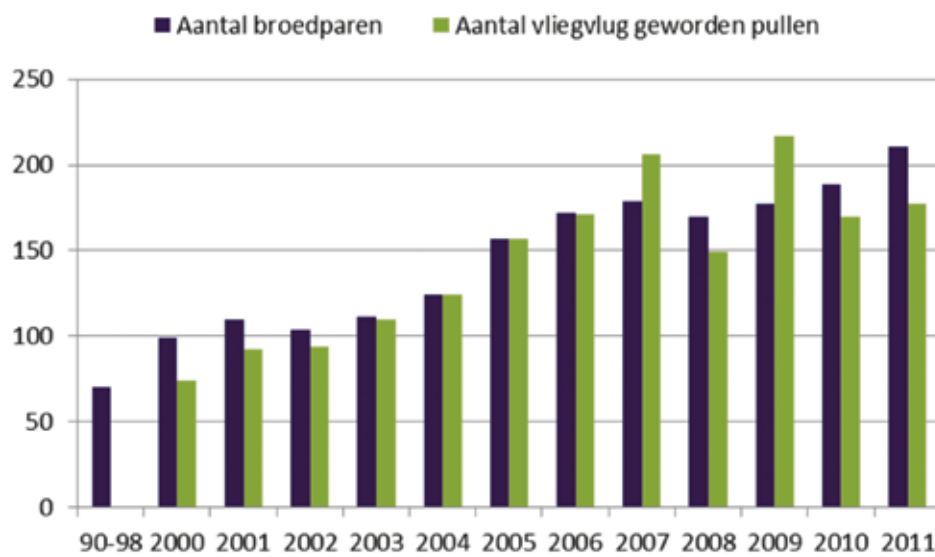
Nestvlotje uit 2005; het uitleggen in de sloten vereist veel deskundigheid.

Nestvlotje uit 1997; het betreft een onderhoudsgevoelig type.

Nestvlotje uit 2010; duurzaam.

Figuur 1
Broedsucces zwarte stern in Utrechtse Venen

De vlotjes worden eind april uitgelegd in groepjes van vijf tot tien en half augustus weer uit het water gehaald. Haal je ze niet uit het water, dan raken ze overmatig begroeid en zijn ze het jaar erop voor de zwarte sterns niet meer geschikt.

In de loop van de jaren zijn verschillende typen vlotjes uitgetest (zie foto's). Alle typen hebben dezelfde maten en worden op hun plaats gehouden met een zogenaamde ankersteen die met een touw aan het vlotje is vastgemaakt. Goed bedekt met wat modder en begroeiing steken ze maximaal twee centimeter boven het water uit.

Meubelstukjes en kokosmat

Begonnen werd met 'meubelstukjes', waarvan de productie zo arbeidsintensief was dat al in het tweede jaar werd overgegaan op een eenvoudiger type. Het tweede type was onderhoudsgevoelig en ging maar twee of drie jaar mee, wat los van kosten vooral organisato-

Nest in krabbenscheervegetatie met twee pullen en nog één ei.

Vlotjes voor Zwarte sterns dicht tegen de oever aan gelegd.

Voorbeeld van nestvlotjes die in het midden van de sloot zijn neergelegd.

Natuurnest in een sloot met veel drijvende kalmoesbladeren.

risch een probleem is met zo'n zestig verspreid wonende deelnemers. Type drie werd al eerder in natuurgebieden gebruikt. Het bleek bij ons ongeschikt omdat het te veel deskundigheid van boeren en vrijwilligers vereiste bij het uitleggen. Indien de vlotjes niet zorgvuldig met modder en planten worden bedekt, dan zijn ze predatiegevoelig of kunnen kleine pullen niet meer op het vlotje terugklimmen, of rollen met wind de eieren eraf.

Het nieuwste type vlotje is een variant op het tweede type, gemaakt van gerecycled materiaal, afgedekt met kokosmat en biologisch afbreekbaar. De werkgroep verstevigt de vlotjes door aan één kant een lat te bevestigen en aan de andere kant een strook kunstgras die de pullen kunnen gebruiken om op het vlotje te klimmen.

Microhabitat

Recent is er bij ons meer aandacht gekomen voor het microhabitat. Hiermee wordt niet

alleen het vlotje zelf bedoeld, maar ook de directe omgeving in een straal van circa drie meter. Bij voldoende nestaanbod hebben de sterns voorkeur voor 30% tot 70% water in de directe omgeving van het nest.

Het voorkeurspercentage water is afhankelijk van de aard van de begroeiing, zo moet opgaande begroeiing meer open zijn dan drijvende begroeiing. De oudervogels willen een vrije aanvliegruimte en jongen die goed zichtbaar zijn, worden als eerste gevoerd. In sloten met weinig of geen waterplanten leggen we de vlotjes daarom bij voorkeur tegen de opgaande hogere oeverbegroeiing aan. In sloten die pleksgewijs zijn begroeid met bijvoorbeeld waterlelie of krabbenscheer worden de vlotjes meer in het midden van de watergang uitgelegd.

Zwarte sterns beginnen pas met nestbouw als het legsel compleet is, maar dan maken ze er nog een behoorlijk nest van. In de directe omgeving moet nestmateriaal voor handen zijn. De

volwassen vogels trekken dit naar het nest toe. Geïnspireerd door wat we zien bij natuurnesten gaat ANV de Utrechtse Venen de komende jaren meer aandacht schenken aan beschikbaar nestmateriaal in de directe omgeving.

Insectenrijke oevers

Een belangrijk onderdeel van het beschermingsproject is aangepast oeverbeheer, bedoeld voor creëren van insectenrijke oevers door verschraling en uitgesteld maai-beheer. Het bestond uit het niet maaien van een twee meter brede slootrand voor 1 augustus met draadafzetting op plaatsen waar vlotjes zijn uitgelegd. De slootrand kon worden afgesloten als onderdeel van Agrarisch Natuurbeheer. In 2010 is er een nieuwe regeling gekomen met contracten voor tweemaal vijfhonderd meter randenbeheer, met niet beweidende tot 1 juli en niet maaien tot 1 augustus en waar nodig met draadafzetting. Boeren kunnen zich vrijwillig aanmelden, maar de meeste nieuwe deelnemers zijn door de

Randenbeheer langs slootkanten en wateringen dragen bij aan foerageergebied voor Zwarte sterns.

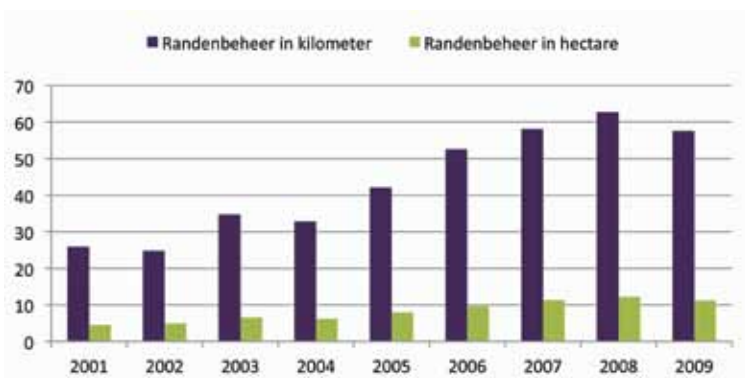
Aanleg natuurvriendelijke oevers in 2005.

Broedplaats die in opdracht van HDSR moet worden weggebaggerd.

De natuurvriendelijke oever vier jaar later in 2009.

Figuur 2
Randenbeheer Utrechtse Venen
t.b.v. zwarte stern

werkgroep actief benaderd om op veelbelovende plekken zwarte stens terug te krijgen. Natuurlijk zijn daarbij weerstanden te overwinnen (“mijn hypotheek loopt tot de sloot”), maar uiteindelijk waren er maar weinig boeren die niet door de werkgroep over de streep getrokken konden worden. Er zijn in

alle jaren maar weinig afvallers geweest omdat de ‘last’ uiteindelijk wel meeviel en met het beter leren kennen van het vogeltje ontstond er toch een soort van genegenheid voor de soort. De hoge leeftijd van twintig tot vijfentwintig jaar die zwarte sterns kunnen bereiken en de

jaarlijkse trek naar Afrika dwingen respect af. Maar de zorg die ze aan hun nest besteden is een minpunt en een jaarlijkse reproductie van maar één jong per broedpaar wordt als armzalig ervaren. Dat als een succes betitelen, vraagt wel enig ‘omdenken’ als je daar naar kijkt vanuit een agrarisch productiestandpunt. Randenbeheer heeft de voedselrijkdom verbeterd, maar zeker niet alleen. Agrarisch natuurbeheer met pakketten als mozaïekbeheer en bloemrijke slootkanten, en de toename van percelen in extensief beheer bij natuurinstanties, hebben zeker ook voor extra voedselaanbod gezorgd.

Plas-dras

Het realiseren van plas-dras-oevers en sloten met een rijke gevarieerde begroeiing was minder eenvoudig. Er is nooit een vast budget voor

geweest en daardoor zijn maar twee projecten gerealiseerd. Op twee plaatsen is 1,5 km oever over een breedte van 1,5 meter verlaagd tot waterniveau en zijn de aangrenzende sloten gebaggerd. Maar zwarte sterns profiteerden ook van andere vergelijkbare projecten voor aanleg van overhoekjes, poelen voor purperreigers en natuurvriendelijk slootbeheer.

De aanleg van natuurvriendelijke oevers en het afgraven van overhoekjes roepen vaak weerstand op, omdat agrarische grond uit productie wordt genomen. Onze ervaring is dat je de aanleg moet koppelen aan een goed onderhoudsplan, anders zijn de effecten niet blijvend.

Verbetering van het macrohabitat in sloten is nog moeilijker haalbaar vanwege de structuur waarin het beheer vorm is gegeven. Het waterschap bepaalt hoe sloten er uit moeten zien en zij zetten de afvoerfunctie centraal. De verantwoordelijkheid die waterschappen nemen voor natuur is beperkt en ligt vast in een gedrags-

code uit 2006 waarin de zwarte stern dezelfde beschermingsstatus heeft als een wilde eend, soorten waar ze geen rekening mee hoeven houden. Bij een stugge opstelling zoals van Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden (HDSR) resulteert dat in een schouwprogramma waarin zonder nuance wordt voorgeschreven dat alle watergangen 60 cm diep moeten zijn met extra controle op verwijdering van alle begroeiing. HDSR wijst natuurinspanningen waarvoor zij extra kosten (voor controle) moet maken af als niet behorend tot haar takenpakket.

Predator van jonge zwarte sterns

De kleine mantelmeeuw (een exoot) vormt en toenemend probleem voor de Zwarte stern. De soort neemt sterk toe en is een zeer effectieve predator van jonge zwarte sterns. De werkgroep speelt met de vraag of je niet meewerkt aan een ecologische val door vlotjes uit te leggen op

plaatsen waar het haast zeker is dat de jongen zwarte sterns zullen worden gepredeerd.

Om niet al te somber te eindigen: ANV de Utrechtse Venen is trots op wat de afgelopen twaalf jaar is bereikt. In haar oprichtingsoverleg heeft de projectgroep zich als doel gesteld de zwarte stern duurzaam te behouden als weidevogel in agrarisch gebied, om aldus ook toekomstige generaties de kans te geven deze soort te leren kennen. Wat we nu hebben bereikt is mooi, maar nog niet robuust genoeg om van duurzaam resultaat te kunnen spreken, de werkgroep zal voorlopig nog door moeten gaan. <

Leen Heemskerk, leen@heemskerk-almere.nl

Het laatste rapport over de zwarte stern van ANV de Utrechtse Venen is te downloaden op <http://tinyurl.com/zwartestern>

foto Gerrit Hiemstra